

Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης

Τόμ. 2016, Αρ. 1

Πρακτικά 6ου Συνεδρίου

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ Π.Τ.Δ.Ε.
ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΗΣ ΨΥΧΟΦΥΣΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

6^ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Υπό την αιγίδα του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων
24-26 Ιουνίου 2016

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ISSN: 2529-1157

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

~~Παπαδόπουλος~~ Ιωάννης

Πολυγρονοπούλου Σταυρούλα

~~Μπασιτάς~~ Αγγελική

ΙΟΥΝΙΟΣ 2016

Συμβουλευτική, δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης,
ειδική αγωγή

Ελένη Γαστουनिώτου, Ελπίδα Λάκκα

doi: [10.12681/edusc.949](https://doi.org/10.12681/edusc.949)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γαστουनिώτου Ε., & Λάκκα Ε. (2017). Συμβουλευτική, δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης, ειδική αγωγή. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, 2016(1), 202–225. <https://doi.org/10.12681/edusc.949>

Συμβουλευτική και δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης γονέων παιδιών με αναπηρία ή/ και ειδικές ανάγκες

Γαστουνιώτου Ελένη: απόφοιτος ΠΤΔΕ του ΕΚΠΑ, φοιτήτρια στο ΠΜΣ
Λογοθεραπεία – Συμβουλευτική και στο τμήμα Ψυχολογίας του ΕΚΠΑ

helengast@gmail.com

Λάκκα Ελπίδα: απόφοιτος ΠΤΔΕ του ΕΚΠΑ, φοιτήτρια στο ΠΜΣ Λογοθεραπεία –
Συμβουλευτική

elpida_21@msn.com

Περίληψη

Τα παιδιά και οι οικογένειές τους ιδωμένα μέσα σε ένα οικολογικό περιεχόμενο αποτελούν μέλη διαφόρων υποσυστημάτων και αλληλεπιδρούν με αυτά. Βασικός σκοπός της εργασίας είναι να εξετάσουμε στο πλαίσιο της συμβουλευτικής που παρέχεται στους γονείς παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες και ποια είδη κοινωνικής υποστήριξης τους παρέχονται. Τα ερωτήματα που διερευνώνται είναι αν υπάρχει σχέση ανάμεσα στην άτυπη και την τυπική υποστήριξη που παρέχεται στους γονείς παιδιών με αναπηρία ή/ και ειδικές ανάγκες και αν υπάρχει διαφορά στα είδη υποστήριξης που παρέχονται ανάλογα με το φύλο και την εθνικότητα των γονέων παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες. Ο ερευνητικός μας σχεδιασμός περιελάμβανε τη διεξαγωγή ποσοτικής έρευνας στην οποία συμμετείχαν 29 γονείς παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες από το Ελληνικό Κρανιοπροσωπικό Κέντρο στην Αθήνα, το Κέντρο Ανάπτυξης στη Λιβαδειά, και την Κύμη Ευβοίας. Σύμφωνα με τα ευρήματα, υπάρχει θετική σχέση και αλληλεπίδραση ανάμεσα στην άτυπη και τυπική υποστήριξη, ενώ το φύλο και εθνικότητα των γονέων παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες δεν φάνηκε να επηρεάζουν το είδος της βοήθειας που τους παρέχεται.

Λέξεις-κλειδιά: Συμβουλευτική, δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης, ειδική αγωγή

Abstract

Examining children and their families through a bioecological system, they constitute members of different subsystems wherewith interact. The purpose of this research study is to examine what kinds of social support is provided to parents of children with disabilities and/or special needs in the framework of the given. The questions investigated is whether there is a relationship between informal and formal support provided to parents of children with disabilities and/ or special needs and if there is a difference in the types of support provided by gender and nationality of parents of children with disabilities and / and disabilities. Our design includes quality research which involved 29 participants-parents of children with disabilities and / or special needs of the Greek Craniofacial Center in Athens, the Development Centre in Livadia, and Kymi in Evia. According to results, there is a positive correlation between the informal and formal support, while the gender and nationality of parents of children with disabilities and/or special needs do not appear to affect the type of assistance provided to them.

Keywords: Counseling, social support networks, special education

Σπουδαιότητα, αναγκαιότητα και χρησιμότητα της έρευνας

Η συμβουλευτική είναι μια ασχολία, μια επιστήμη, ένα επάγγελμα και σχετικά ένας νέος κλάδος που προστέθηκε πρόσφατα (McLeod, 2005) και έχει εγείρει το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας καθώς διεύρυνε το φάσμα των επαγγελματιών που παρέχουν «ανθρωπιστικές υπηρεσίες». Στην Ελλάδα αυτός ο κλάδος, βρίσκεται ακόμη σε πρώιμο στάδιο. Η συμβουλευτική εκτείνεται σε ένα μεγάλο εύρος λόγω του ανθρωπιστικού της χαρακτήρα, καθώς εμπλέκονται πολλές ανθρωπιστικές επιστήμες, γεγονός που μπορεί να δημιουργήσει κάποια σύγχυση στην οριοθέτηση της σε σχέση με άλλα συναφή αντικείμενα.

Σχετικά με τα δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης στην Ελλάδα υπάρχει ένα έλλειμμα στη βιβλιογραφία. Όσοι ερευνητές έχουν ασχοληθεί εστιάζουν σε εξειδικευμένες

περιπτώσεις (Ανδικοπούλου, 2012· Μαυρόγιαννη, 2009), ενώ τόσο οι θεωρητικές όσο και οι ερευνητικές προσεγγίσεις είναι περιορισμένες στον τομέα της συμβουλευτικής και της παροχής υποστήριξης στην Ειδική Αγωγή. Η μελέτη πάνω στο θεωρητικό αυτό υπόβαθρο και τα ευρήματα της έρευνάς μας πιστεύουμε ότι θα συμβάλλουν θετικά στην αναγνώριση και κατάδειξη των ελλείψεων που υπάρχουν στον ελληνικό χώρο, ώστε να λειτουργήσει ως έναυσμα για την αντιμετώπιση τυχόν προβλημάτων και παραλείψεων και το σχεδιασμό κατάλληλων προγραμμάτων στήριξης και βοήθειας σε θέματα Ειδικής Αγωγής και εκπαίδευσης.

Συμβουλευτική

Συμβουλευτική είναι η δραστηριότητα του συμβούλου ή του επαγγελματία που συμβουλεύει ανθρώπους (τους παρέχει βοήθεια, συμβουλές και καθοδήγηση), ειδικά σε ότι αφορά προσωπικά προβλήματα και δυσκολίες (Listofcounselingtopics, χ.χ.)

Η Συμβουλευτική δεν είναι απλώς μια διαδικασία μεταξύ δύο ανθρώπων, αλλά είναι ένας κοινωνικός θεσμός συνυφασμένος με την κουλτούρα των σύγχρονων βιομηχανικών κοινωνιών. Στη σύγχρονη βιβλιογραφία παρατηρείται πληθώρα ορισμών για τη συμβουλευτική, καθένας από τους οποίους δίνει έμφαση σε διαφορετικές πτυχές του ρόλου και της διαδικασίας.

Η συμβουλευτική έχει πολλούς στόχους, κάποιοι από αυτούς είναι η ενόραση, η σχέση με τους άλλους ανθρώπους, η αυτογνωσία, η αυτοαποδοχή, η επίλυση προβλημάτων, η ψυχολογική εκπαίδευση, η απόκτηση κοινωνικών δεξιοτήτων, η γνωστική αλλαγή, η αλλαγή συμπεριφοράς, η συστηματική αλλαγή, η ενδυνάμωση (McLeod, 2005). Η συμβουλευτική περιλαμβάνει και διάφορα είδη, μπορεί να είναι καθοδηγητική, διευκολυντική, συμβουλευτική για την αντιμετώπιση κρίσιμων καταστάσεων, εκπαιδευτική, επαγγελματική, ακαδημαϊκή, οικογενειακή, εργασιακή, ποιμαντική και ψυχολογίας (Καβαλιώτης, Απ. 2016).

Το ευρύ φάσμα της συμβουλευτικής γίνεται εμφανές και από τις ρίζες που έχει στους επιστημονικούς κλάδους της φιλοσοφίας, της θρησκείας και της τέχνης, καθώς και στην ψυχολογία και την ψυχιατρική. Οι Cale&Austin (όπως αναφέρεται στο Μαλικιώση-Λοίζου, 2012) θεωρούν ότι η συμβουλευτική τοποθετείται κάπου ανάμεσα στην επιστήμη της ψυχολογίας και της παιδαγωγικής δεδομένου ότι αντλεί τις θεωρίες και τις μεθόδους της και από τις δύο.

Κάτω από αυτό το πρίσμα σε ότι έχει να κάνει με τη συμβουλευτική γονέων παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες, θέμα που πραγματεύεται η παρούσα εργασία κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί ο σημαντικός ρόλος του συμβούλου οικογένειας παιδιών με ειδικές ανάγκες που συχνά έχει να αντιμετωπίσει πολλαπλές κρίσιμες καταστάσεις που επιδρούν στην ψυχική ανθεκτικότητα των γονέων. Ο σύμβουλος οφείλει να βοηθήσει την οικογένεια αφενός να κατανοήσει και να αποδεχτεί την αναπηρία και αφετέρου να αντιληφθεί ότι τα παιδιά με ειδικές ανάγκες έχουν τα ίδια δικαιώματα για αυτοπραγμάτωση μέσα από το δικό τους τρόπο και μέσα από τα δικά τους όργανα και μέσα (Πολυχρονοπούλου, 2012). Αυτή η λειτουργία του συμβούλου είναι επιτακτική ειδικότερα στην Ελλάδα όπου η συμβουλευτική δεν είναι τόσο ανεπτυγμένη και οργανωμένη από τους κρατικούς θεσμούς.

Δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης

Θεωρητικοί από πολλούς κλάδους έχουν επισημάνει τη σημαντικότητα της κοινωνικής υποστήριξης για την προσωπική ευημερία και ευεξία του ατόμου (Mitchell&Trickett, 1980).

Οι Caplan και Killilea (1976) ορίζουν την κοινωνική υποστήριξη ως δεσμούς μεταξύ ατόμων ή δεσμούς μεταξύ ατόμων και ομάδων οι οποίοι βοηθούν τα άτομα να αντιμετωπίσουν βραχυπρόθεσμες κρίσεις και μεταβάσεις στον κύκλο της ζωής, καθώς επίσης και διάφορες χρόνιες στρεσογόνες καταστάσεις. Η ανάλυση των δικτύων κοινωνικής υποστήριξης προσδιορίζει τα άτομα που παρέχουν υποστήριξη και διευκρινίζει το δίκτυο των σχέσεων των μελών και τους τρόπους με τους οποίους η υποστήριξη όντως παρέχεται (Kazak&Wilcox, 1984).

Οι Kazak και Wilcox (1984) αποσαφηνίζουν τη δομή και τη λειτουργία των δικτύων κοινωνικής υποστήριξης περιγράφοντας τα δομικά χαρακτηριστικά και τις διαστάσεις τους. Τα δομικά χαρακτηριστικά αναφέρονται στις ιδιότητες ενός δικτύου υποστήριξης, ενώ τα χαρακτηριστικά των διασυνδέσεων στις ιδιότητες των σχέσεων του ατόμου (Mitchell&Trickett, 1980). Τα τρία δομικά χαρακτηριστικά των δικτύων είναι α) το μέγεθος ή εύρος, δηλαδή ο αριθμός των ατόμων με τα οποία το υποκείμενο που λαμβάνει την υποστήριξη έχει άμεση επαφή, β) η πυκνότητα, ο βαθμός με τον οποίο τα μέλη ενός δικτύου γνωρίζονται και σχετίζονται μεταξύ τους,

γ) ο βαθμός σύνδεσης, δηλαδή ο μέσος όρος του αριθμού των σχέσεων που κάθε μέλος έχει με άλλα μέλη του δικτύου (Kazak&Wilcox, 1984· Mitchell&Trickett, 1980).

Τα χαρακτηριστικά των σύνθετων διασυνδέσεων είναι α) η ένταση που έχει να κάνει με την ισχύ του δεσμού των μελών, β) η διάρκεια που έχει να κάνει με τη σταθερότητα ή μη των σχέσεων των μελών σε βάθος χρόνου (Mitchell&Trickett, 1980). Επιπλέον χαρακτηριστικά είναι οι πολλαπλές διαστάσεις που αφορούν τον αριθμό των λειτουργιών που επιτελεί ένα άτομο μέσα σε μια σχέση, αν ένα άτομο εξυπηρετεί μόνο μία λειτουργία τότε η σχέση είναι μονοδιάστατη, αν όμως το άτομο εξυπηρετεί παραπάνω από μία λειτουργίες για παράδειγμα εισπράττει υποστήριξη αλλά και συμβουλές τότε προκύπτει μία σχέση πολλαπλών συνδέσεων (Kazak&Wilcox, 1984· Mitchell&Trickett, 1980). Η κατεύθυνση και η αμοιβαιότητα αποτελούν δύο ακόμα χαρακτηριστικά διασυνδέσεων των δικτύων που σχετίζονται με το πόσο ενεργή και αποτελεσματική βοήθεια προσφέρει και λαμβάνει κανείς (Kazak&Wilcox, 1984· Mitchell&Trickett, 1980). Τέλος οι Mitchell και Trickett (1980) προσδιορίζει τις ιδιότητες των σχέσεων του ατόμου με βάση και τη διασπορά, την συχνότητα και την ομοιογένεια των δικτύων.

Πέρα από τα χαρακτηριστικά των δικτύων είναι σημαντικό να προσδιοριστεί και το είδος της στήριξης που αυτά παρέχουν. Οι Mitchell και Trickett (1980) σε μια προσπάθεια κατηγοριοποίησης των πολλών διαφορετικών λειτουργιών που έχουν αποδοθεί στα δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης από θεωρητικούς τις κατέγραψε όπως φαίνεται στον πίνακα 1.

Η βίο-οικολογική προσέγγιση του Brofenbrenner

Η μελέτη της δια βίου ανάπτυξης του ατόμου περιγράφει την πορεία της ανάπτυξης με όρους παραγόντων σωματικών, γνωστικών, κοινωνικών ή παραγόντων προσωπικότητας, όμως οι επιδράσεις που δέχεται το άτομο δεν είναι μονοδιάστατες γι' αυτό η συναφειακή προσέγγιση μελετά τη σχέση ανάμεσα στα άτομα και όλους αυτούς τους παράγοντες (Feldman, 2011). Σύμφωνα με τις κεντρικές κατευθύνσεις του οικοσυστημικού μοντέλου του Brofenbrenner (1979) η ανάπτυξη και η εξέλιξη του ατόμου λαμβάνει χώρα μέσα στο γενικότερο πλαίσιο ενός συστήματος

αλληλεπιδραστικών σχέσεων, οι οποίες καταλήγουν να συγκροτούν το περιβάλλον του (Μυλωνάκου-Κεκέ, 2009).

Αναγνωρίζοντας τα προβλήματα με τις παραδοσιακές προσεγγίσεις στη δια βίου ανάπτυξη (Feldman, 2011), ο Brofenbrenner (1979) πρότεινε μια εναλλακτική προσέγγιση, τη βιο-οικολογική, σύμφωνα με την οποία υπάρχουν τέσσερα επίπεδα στο περιβάλλον που ασκούν ταυτόχρονα επιδράσεις στη συμπεριφορά του ατόμου (Μυλωνάκου-Κεκέ, 2009).

Ο Dunst (1988) πρότεινε ένα διευκολυντικό και ενδυναμωτικό μοντέλο βοήθειας για τις οικογένειες παιδιών με προβλήματα υγείας, ώστε οι διαφορετικοί τύποι βοήθειας που λαμβάνει η οικογένεια από του επαγγελματίες υγείας να έχουν θετικό αντίκτυπο σ' αυτή. Βασιζόμενος στο μοντέλο του Brofenbrenner (1979) δημιούργησε μια κλίμακα αξιολόγησης της οικογενειακής υποστήριξης των οικογενειών, την "FamilySupportScale" που συνέβαλε στη μελέτη του είδους και του βαθμού υποστήριξης που λαμβάνουν οι γονείς παιδιών με αναπηρία.

Τυπικά και άτυπα δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης

Η βοήθεια των τυπικών δικτύων και υπηρεσιών είναι επαγγελματικές ή συναφείς παρεμβάσεις που περιλαμβάνουν εκπαιδευτικά και θεραπευτικά προγράμματα για τα παιδιά με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες, την ατομική, ομαδική και οικογενειακή συμβουλευτική, τη φύλαξη και φροντίδα του παιδιού, την κατάλληλη εκπαίδευση των γονέων για την διαχείριση της συμπεριφοράς των παιδιών αλλά και ομάδες στήριξης γονέων και γονικές οργανώσεις (Perry, 2004). Αυτό που πρέπει να εξακριβωθεί και μετρηθεί δεν είναι ο αριθμός των δικτύων τυπικής υποστήριξης αλλά η ποιότητα, η αποτελεσματικότητα και η καταλληλότητα αυτών στις εκάστοτε ανάγκες και αξίες των οικογενειών (Perry, 2004).

Τα άτυπα δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης είναι η συναισθηματική αλλά και υλική βοήθεια που παρέχεται ή είναι διαθέσιμη από τα άλλα μέλη της οικογένειας, τους συγγενείς, τους φίλους και κοινότητες ατόμων όπως οι γείτονες και άλλοι γονείς παιδιών με αναπηρία (Perry, 2004). Σύμφωνα με την Τσιμπιδάκη (όπως αναφέρεται στο Ανδρικοπούλου, 2012) από τα μέλη της οικογένειας και τους συγγενείς συχνό άτυπο κοινωνικό δίκτυο υποστήριξης είναι οι παππούδες και οι γιαγιάδες.

Σκοπός και στόχοι της έρευνας

Βασικός σκοπός της ερευνητικής εργασίας μας είναι να εξετάσουμε στο πλαίσιο της συμβουλευτικής που παρέχεται στους γονείς παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες ποια είδη κοινωνικής υποστήριξης τους παρέχονται. Επιμέρους στόχοι είναι να ερευνήσουμε ποια δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης είναι περισσότερο διαθέσιμα στους γονείς, ποια είναι η σχέση αυτών των δικτύων μεταξύ τους και πώς η λειτουργία των δικτύων που παρέχονται εξαρτάται από κάποια χαρακτηριστικά των γονέων.

3.1. Πληθυσμός – Δείγμα

Ο πληθυσμός της έρευνας είναι οι γονείς παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες που ζουν στην Ελλάδα και ο αριθμός των συμμετεχόντων (δείγμα) είναι 29 γονείς παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες που ζουν στην Ελλάδα. Η επιλογή του συγκεκριμένου μεγέθους των συμμετεχόντων έγινε με βάση τις συστάσεις του Cohen (1992) για επίπεδο σημαντικότητας $\alpha=.05$ και δύναμη $=.08$ για τις αναλύσεις που επιθυμούσαμε.

Εργαλεία συλλογής δεδομένων

Για τη διερεύνηση των πηγών υποστήριξης χρησιμοποιήθηκε η Κλίμακα Οικογενειακής Υποστήριξης «Family Support Scale». Η κλίμακα αυτή κατασκευάστηκε από τους Dunst, Jenkins & Trivette το 1984 με σκοπό την καταγραφή των δικτύων κοινωνικής υποστήριξης που χρησιμοποιούν οι γονείς έτσι όπως το αντιλαμβάνονται και αξιολογούν οι ίδιοι. Η Κλίμακα Οικογενειακής Υποστήριξης έχει χρησιμοποιηθεί εκτεταμένα, τόσο σε γονείς παιδιών με αυτισμό, όσο και σε γονείς παιδιών με άλλες αναπηρίες σε έρευνες.

Τα δίκτυα κοινωνική υποστήριξης κατηγοριοποιήθηκαν από τις ερευνήτριες σε δύο μεγάλους παράγοντες, την άτυπη και την τυπική υποστήριξη με βάση το θεωρητικό μοντέλο του Brofenbrenner (1979), την θεωρία του Perry (2004) για τα δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης και τις βασικές αρχές της συμβουλευτικής, όπως αυτά έχουν παρουσιαστεί στο θεωρητικό μέρος. Έτσι, η άτυπη υποστήριξη

περιλαμβάνει την στήριξη από α) γονείς β) γονείς συζύγου, γ) συγγενείς, δ) συγγενείς συζύγου, ε) σύζυγος, στ) φίλοι, ζ) φίλοι συζύγου, η) παιδιά, θ) άλλους γονείς, ι) συναδέλφους. Η τυπική υποστήριξη περιλαμβάνει α) συλλόγους γονέων, β) κοινωνικές οργανώσεις, γ) εκκλησιαστικές οργανώσεις/ιερέας, δ) παιδίατρος/οικογενειακός γιατρός, ε) κέντρα έγκαιρης παρέμβασης, στ) σχολείο/παιδικός σταθμός ζ) ειδικοί, η) επαγγελματικοί οργανισμοί ή σύλλογοι.

Διαδικασία

Η έρευνα έγινε από τις ερευνήτριες στο Ελληνικό Κρανιοπροσωπικό Κέντρο στην Αθήνα, στο Κέντρο Ανάπτυξης στη Λιβαδειά, και σε ιδιωτικό επίπεδο σε συνεργασία με εργοθεραπεύτρια και λογοθεραπεύτρια που εργάζονται στην Κύμη Ευβοίας. Δόθηκαν ερωτηματολόγια αυτοαναφοράς σε 29 γονείς παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες. Η έρευνα διήρκεσε περίπου ένα μήνα, από τον Ιανουάριο μέχρι τον Φεβρουάριο 2016, στους συμμετέχοντες κάθε πλαισίου δόθηκε περιθώριο συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου 10 ημερών. Τα ερωτηματολόγια ήταν ανώνυμα, η συμμετοχή ήταν εθελοντική και οι γονείς ενημερώθηκαν για τα διάφορα δεοντολογικά ζητήματα της έρευνας με συνοδευτική επιστολή.

Στατιστική ανάλυση

Οι στατιστικές αναλύσεις έγιναν με τη χρήση του στατιστικού πακέτου S.P.S.S. 23.0. Για να ελέγξουμε τη συσχέτιση μεταξύ των άτυπων και τυπικών δικτύων κοινωνικής υποστήριξης χρησιμοποιήσαμε το συντελεστή συσχέτισης Pearsonr. Για να δούμε αν και κατά πόσο το φύλο των γονέων και η εθνικότητα των γονέων επηρεάζει το είδος υποστήριξης (άτυπη ή τυπική) που δέχονται οι γονείς παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες χρησιμοποιήσαμε το κριτήριο tγια ανεξάρτητα δείγματα (independentsamplesttest) (Ρούσος & Τσαούσης, 2011). Σε όλες τις περιπτώσεις ορίστηκε επίπεδο σημαντικότητα $\alpha=5\%$, όπου το $p<.05$, τότε είναι στατιστικά σημαντική η διαφορά που προκύπτει.

Η αξιοπιστία εσωτερικής συνέπειας είναι Cronbach'sa=0.78, έτσι όπως τη μετρήσαμε με βάση τα δεδομένα μας.

Πίνακας: Εσωτερική συνεπεία

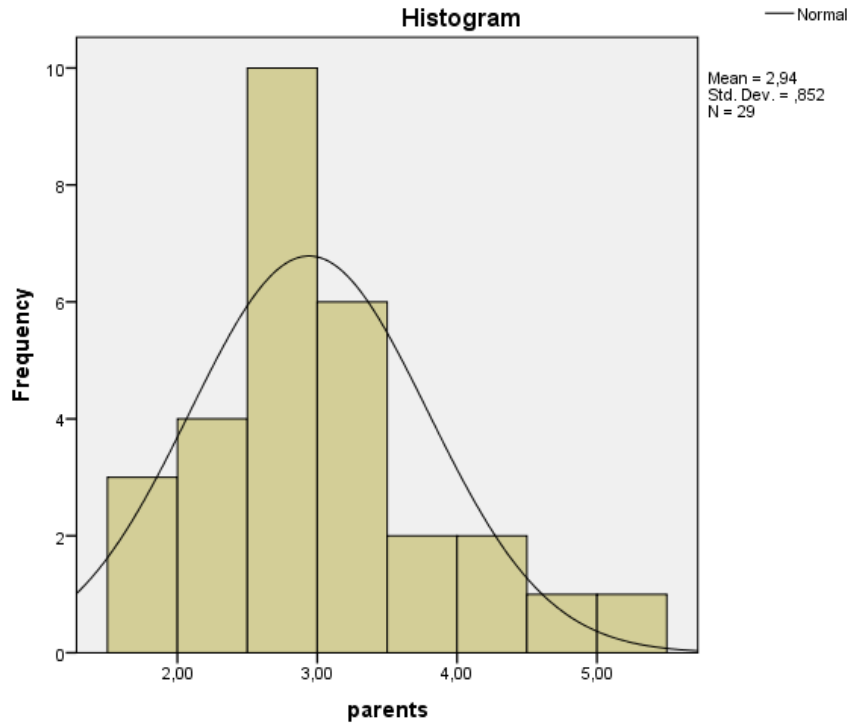
Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
,778	,783	2

Συσχετίσεις

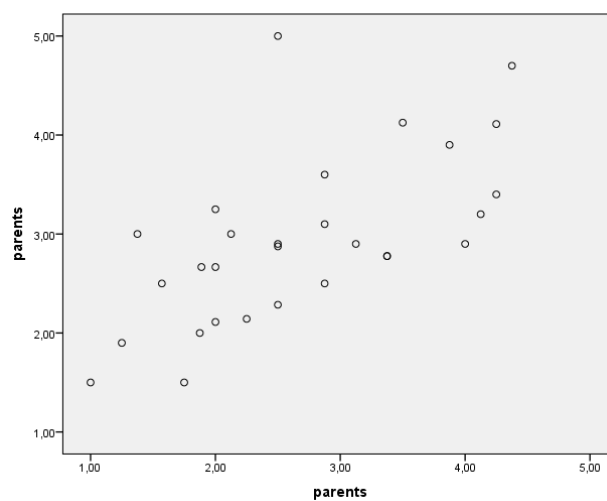
Για να απαντηθεί το πρώτο ερευνητικό ερώτημα για το αν υπάρχει σχέση ανάμεσα στην άτυπη και την τυπική υποστήριξη που παρέχεται στους γονείς παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες χρησιμοποιήθηκε ο δείκτης συσχετίσεις Pearsonr που προϋποθέτει η κατανομή να είναι κανονική, η σχέση των δύο υπό μελέτη μεταβλητών να είναι ευθύγραμμη και οι μετρήσεις να είναι αριθμητικές.

Στο Διάγραμμα 1 παρουσιάζεται η κατανομή συχνότητας της άτυπης και τυπικής υποστήριξης των γονέων παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες. Η κατανομή είναι κοντά στην κανονική, καθώς η μορφή της είναι ελαφρά ασύμμετρη αριστερά (θετικήασυμμετρία) και ελαφρά πλατύ κυρτη.

Στο Διάγραμμα 2 παρουσιάζεται το διάγραμμα σκεδασμού όπου διαπιστώνεται ότι η σχέση των δύο υπό μελέτη μεταβλητών είναι ευθύγραμμη.

Διάγραμμα 1: Κατανομή συχνότητας της άτυπης και τυπικής υποστήριξης των γονέων παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες

Διάγραμμα 2: Διάγραμμασκεδασμού της άτυπης και τυπικής υποστήριξης των γονέων παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες

Με βάση τη στατιστική ανάλυση ο δείκτης συσχέτισης Pearson βρέθηκε $r=.643$ για $N=29$. Σύμφωνα με το SPSS που μας δείχνει με πολύ μεγάλη ακρίβεια την πιθανότητα το στατιστικό αποτέλεσμα να έχει προκύψει από τυχαίους παράγοντες το $p<.001$. Το $p<.001$ είναι μικρότερο από το κριτήριο-όριο $p<.05$ που ορίσαμε ως επίπεδο σημαντικότητα και άρα το αποτέλεσμα είναι στατιστικά σημαντικό. Άρα απορρίπτεται η μηδενική υπόθεση ότι δεν υπάρχει σχέση ανάμεσα στην άτυπη και τυπική υποστήριξη που παρέχεται στους γονείς παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες. Υπάρχει ισχυρή σχέση ανάμεσα στην άτυπη και την τυπική υποστήριξη και μάλιστα αυτή είναι θετική, δηλαδή όταν μεγαλώνει η άτυπη υποστήριξη μεγαλώνει και η τυπική.

Πίνακας: Συντελεστές συσχέτισης Pearson στην άτυπη και τυπική υποστήριξη που παρέχεται στους γονείς παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες.

		Parents_atypical	Parents_typical
Parents_atypical	Pearson Correlation	1	,643**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	29	29
Typical	Pearson Correlation	,643**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	29	29

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Λόγω του ότι τα δεδομένα έχουν μετρηθεί σε κλίμακα Likert κρίνεται αναγκαίο να χρησιμοποιηθεί ένας άλλος συντελεστής συσχέτισης, ο Spearman rho που είναι μη

παραμετρικό κριτήριο, ώστε ανάλογα με το αποτέλεσμα να εξακριβωθεί αν ο συντελεστής συσχέτισης Pearson r είναι κατάλληλος για την ανάλυση των δεδομένων μας. Ο δείκτης Spearman ρ βρέθηκε $\rho = ,680$ για το ίδιο επίπεδο σημαντικότητας. Η διαφορά ανάμεσα $\rho = ,680$ και $r = ,643$ για $N = 29$ είναι πολύ μικρή και γι' αυτό ο Pearson r κρίνεται κατάλληλος.

Πίνακας: Συντελεστές συσχέτισης Spearman ρ στην άτυπη και τυπική υποστήριξη που παρέχεται στους γονείς παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες.

			Parents_atypical	Parents_typical
Spearman's ρ	Parents_a typical	Correlation	1,000	,680**
		Coefficient		
		Sig. (2-tailed)	.	,000
		N	29	29
	Parents_ typical	Correlation	,680**	1,000
		Coefficient		
		Sig. (2-tailed)	,000	.
		N	29	29

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Κριτήριο t για ανεξάρτητα δείγματα

Για να απαντηθεί το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα, δηλαδή αν υπάρχει διαφορά στα είδη υποστήριξης που παρέχονται ανάλογα με το φύλο των γονέων παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες χρησιμοποιήθηκε το κριτήριο t για ανεξάρτητα δείγματα. Στους δύο πρώτους Πίνακες 9 και 10 παρουσιάζονται πληροφορίες για τον αριθμό των ατόμων ($N = 29$), τον μέσο όρο (mean), την τυπική απόκλιση (std. Deviation) και το τυπικό σφάλμα του μέσου όρου (std. error mean) της εξαρτημένης μεταβλητής που είναι οι γονείς παιδιών με αναπηρία για κάθε επίπεδο της ανεξάρτητης μεταβλητής που είναι το φύλο των γονέων. Ο Πίνακας 9 αφορά τους

γονείς που λαμβάνουν άτυπη υποστήριξη και ο Πίνακας 10 τους γονείς που λαμβάνουν τυπική υποστήριξη.

Πίνακας: Στατιστικά ομάδων γονέων με άτυπη υποστήριξη (φύλο)

	male-female	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Parents_	male	5	3,5154	,88339	,39507
atypical	female	24	2,8212	,81377	,16611

Πίνακας: Στατιστικά ομάδων γονέων με τυπική υποστήριξη (φύλο)

	male-female	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Parents_	male	5	3,5154	,88339	,39507
Typical	female	24	2,8212	,81377	,16611

Οι επόμενοι δύο Πίνακες 11 και 12 είναι βασικοί για την ανάλυση. Στο αριστερό τμήμα των πινάκων εμφανίζεται το αποτέλεσμα του κριτηρίου Levene, το οποίο ελέγχει κατά πόσο οι διακυμάνσεις των δύο ομάδων που συγκρίνουμε είναι ίσες. Και στην περίπτωση των γονέων με άτυπη και στην περίπτωση των γονέων με τυπική υποστήριξη επειδή το Sig>.05 δεν απορρίπτουμε τη μηδενική υπόθεση ότι δεν υπάρχει διαφορά στα είδη υποστήριξης που παρέχονται ανάλογα με το φύλο των γονέων παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες και άρα οι διακυμάνσεις των δύο ομάδων που συγκρίνουμε κάθε φορά είναι ίσες μεταξύ τους.

Η τιμή t που υπολογίστηκε για τους γονείς που λαμβάνουν άτυπη υποστήριξη είναι 1,73. Για 27 βαθμούς ελευθερίας η πιθανότητα να έχει προκύψει μια τέτοια διαφορά

όσον αφορά το φύλο για την άτυπη υποστήριξη είναι 0,098. Από τη στιγμή που η πιθανότητα αυτή είναι μεγαλύτερη από το όριο-κριτήριου 0,05 δεν απορρίπτουμε τη μηδενική υπόθεση. Ωστόσο, αναφορικά με τις ενδείξεις που αφορούν στο 95% διάστημα εμπιστοσύνης της διαφοράς των μέσων όρων (confidence interval) συμπεραίνουμε ότι το διάστημα τιμών στη συγκεκριμένη περίπτωση περιλαμβάνει το 0 και δεν κρίνεται στατιστικά σημαντικό.

Αντίστοιχα η τιμή t που υπολογίστηκε για τους γονείς που λαμβάνουν τυπική υποστήριξη είναι 0,775. Για 27 βαθμούς ελευθερίας η πιθανότητα να έχει προκύψει μια τέτοια διαφορά όσον αφορά το φύλο για την τυπική υποστήριξη είναι 0,445. Η πιθανότητα είναι μεγαλύτερη από το όριο-κριτήριου 0,05 και δεν απορρίπτουμε τη μηδενική υπόθεση. Ωστόσο, το διάστημα τιμών στη συγκεκριμένη περίπτωση περιλαμβάνει το 0 και δεν κρίνεται στατιστικά σημαντικό.

Πίνακας: Αποτελέσματα κριτηρίου για ανεξάρτητα δείγματα γονέων με άτυπη υποστήριξη (φύλο)

		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
										Lower Upper
Parents_atypical	Equal variances assumed	,005	,943	1,713	27	,098	,69423	,40530	-,13737	1,52584
	Equal variances not assumed			1,620	5,509	,161	,69423	,42857	-,37749	1,76596

		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	

									Lower	Upper
Parents_ typical	Equal variances assumed	1,042	,316	,775	27	,445	,37671	,48585	-,62018	1,37360
	Equal variances not assumed			,927	7,194	,384	,37671	,40649	-,57926	1,33267

Πίνακας: Αποτελέσματα κριτηρίου για ανεξάρτητα δείγματα γονέων με τυπική υποστήριξη (φύλο)

Για να απαντηθεί το τρίτο ερευνητικό ερώτημα, δηλαδή αν υπάρχει διαφορά στα είδη υποστήριξης που παρέχονται ανάλογα με την εθνικότητα των γονέων παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες χρησιμοποιήθηκε το κριτήριο t για ανεξάρτητα δείγματα. Στους δύο πρώτους Πίνακες 13 και 14 παρουσιάζονται πληροφορίες για τον αριθμό των ατόμων ($N=29$), τον μέσο όρο (mean), την τυπική απόκλιση (std. Deviation) και το τυπικό σφάλμα του μέσου όρου (std. error mean) της εξαρτημένης μεταβλητής που είναι οι γονείς παιδιών με αναπηρία για κάθε επίπεδο της ανεξάρτητης μεταβλητής που είναι η εθνικότητα των γονέων. Ο Πίνακας 13 αφορά τους γονείς που λαμβάνουν άτυπη υποστήριξη και ο Πίνακας 14 τους γονείς που λαμβάνουν τυπική υποστήριξη.

Πίνακας: Στατιστικά ομάδων γονέων με άτυπη υποστήριξη (εθνικότητα)

	greek- foreign	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Parents_	greek	23	2,9689	,90318	,18833
atypical	foreign	6	2,8333	,68020	,27769

Πίνακας: Στατιστικά ομάδων γονέων με άτυπη υποστήριξη (εθνικότητα)

	greek- foreign	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Parents_	greek	23	2,5145	,92775	,19345
typical	foreign	6	3,3542	,96636	,39452

Στους επόμενους Πίνακες 15 και 16 και στην περίπτωση των γονέων με άτυπη και στην περίπτωση των γονέων με τυπική υποστήριξη επειδή το $\text{Sig} > .05$ δεν απορρίπτουμε τη μηδενική υπόθεση ότι δεν υπάρχει διαφορά στα είδη υποστήριξης

που παρέχονται ανάλογα με την εθνικότητα των γονέων παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες και άρα οι διακυμάνσεις των δύο ομάδων που συγκρίνουμε κάθε φορά είναι ίσες μεταξύ τους.

Η τιμή t που υπολογίστηκε για τους γονείς που λαμβάνουν άτυπη υποστήριξη είναι 0,341. Για 27 βαθμούς ελευθερίας η πιθανότητα να έχει προκύψει μια τέτοια διαφορά όσον αφορά το φύλο για την άτυπη υποστήριξη είναι 0,735. Από τη στιγμή που η πιθανότητα αυτή είναι αρκετά μεγαλύτερη από το όριο-κριτήριο του 0,05 δεν απορρίπτουμε τη μηδενική υπόθεση. Ωστόσο, αναφορικά με τις ενδείξεις που αφορούν στο 95% διάστημα εμπιστοσύνης της διαφοράς των μέσων όρων (confidence interval) συμπεραίνουμε ότι το διάστημα τιμών στη συγκεκριμένη περίπτωση περιλαμβάνει το 0 και δεν κρίνεται στατιστικά σημαντικό.

Αντίστοιχα η τιμή t που υπολογίστηκε για τους γονείς που λαμβάνουν τυπική υποστήριξη είναι -1,959. Για 27 βαθμούς ελευθερίας η πιθανότητα να έχει προκύψει μια τέτοια διαφορά όσον αφορά το φύλο για την τυπική υποστήριξη είναι 0,061. Η πιθανότητα είναι μεγαλύτερη από το όριο-κριτήριο του 0,05 και δεν απορρίπτουμε τη μηδενική υπόθεση. Ωστόσο, το διάστημα τιμών στη συγκεκριμένη περίπτωση περιλαμβάνει το 0 και δεν κρίνεται στατιστικά σημαντικό.

Πίνακας: Αποτελέσματα κριτηρίου για ανεξάρτητα δείγματα γονέων με άτυπη υποστήριξη (εθνικότητα)

		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means					95% Confidence Interval of the Difference	
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	Lower	Upper
Parents_atypical	Equal variances assumed	,985	,330	,341	27	,735	,13558	,39709	-,67919	,95035
	Equal variances not assumed			,404	10,168	,695	,13558	,33553	-,61035	,88150

Πίνακας: Αποτελέσματα κριτηρίου για ανεξάρτητα δείγματα γονέων με τυπική υποστήριξη (εθνικότητα)

		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means				
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference

		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
										Lower Upper
Parents_t ypical	Equal variances assumed		,029	,867	-1,959	27	,061	-,83964	,42863	-1,71912 ,03983
	Equal variances not assumed				-1,911	7,594	,094	-,83964	,43939	-1,86240 ,18311

Συμπεράσματα

Το είδος της υποστήριξης που παρέχεται στους γονείς παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες είναι ένας σημαντικός παράγοντας για την ανατροφή των παιδιών, καθώς ασκεί καταλυτική επιρροή και επηρεάζει τη ζωή και τον τρόπο λειτουργίας της οικογένειας. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνάς μας υπάρχει θετική σχέση και αλληλεπίδραση ανάμεσα στην άτυπη και τυπική υποστήριξη. Η αύξηση της μεταβολής στην άτυπη υποστήριξη σχετίζεται-αλληλεπιδρά με την αύξηση της μεταβολής της τυπικής υποστήριξης. Αυτού του είδους η θετική συσχέτιση συνεπάγεται ότι οι γονείς παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες έχουν πηγές στήριξης στη ζωή τους που δεν είναι αμελητέες και που προέρχονται από την οικογένειά τους, συγγενείς, τους φίλους και γενικότερα τον περίγυρό τους αλλά και από κοινωνικές οργανώσεις, επαγγελματίες υγείας, κέντρα έγκαιρης παρέμβασης, και ειδικούς.

Όπως προκύπτει από τα αποτελέσματα οι γονείς παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες βασίζονται περισσότερο στην άτυπη υποστήριξη απ' ό,τι στην τυπική καθώς ο μέσος όρος της πρώτης είναι μεγαλύτερος από την δεύτερη. Αυτό συνάδει και με την γενικότερη εικόνα που υπάρχει στη βιβλιογραφία σχετικά με την παροχή συμβουλευτικής και τα δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης. Ανάλογα ήταν και τα ευρήματα των Douma et al. (2006) που αναδεικνύουν ότι οι πιο δημοφιλείς και συχνοί τύποι υποστήριξης ήταν οι άτυποι, ενώ φάνηκε ότι λιγότεροι γονείς απευθύνθηκαν σε πιο επίσημη και επαγγελματική στήριξη.

Ως προς τις παρατηρούμενες διαφορές στο είδος της υποστήριξης και τα χαρακτηριστικά των γονέων φύλο και εθνικότητα η έρευνα μας δεν επιβεβαίωσε ότι αυτά τα χαρακτηριστικά επηρεάζουν το είδος της βοήθειας που παρέχεται στους γονείς παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές ανάγκες με κάποιες επιφυλάξεις που προκύπτουν από την παρούσα ανάλυση. Βέβαια, σε ελληνικές έρευνες φάνηκε ότι οι διαφυλικές διαφορές (Μαυρόγιαννη, 2009) και η διαφορετική εθνικότητα (Ανδρικοπούλου, 2012) έχουν αντίκτυπο στο είδος της παρεχόμενης υποστήριξης.

Περιορισμοί – Προτάσεις

Στο σημείο αυτό οφείλουμε να αναφερθούμε στους περιορισμούς της έρευνας. Έγινε η προσπάθεια να γίνουν σωστά όλες οι διαδικασίες με βάση την ερευνητική δεοντολογία και μεθοδολογία. Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι η επιλογή των

συμμετεχόντων στην παρούσα έρευνα δεν πληροί τα κριτήρια της τυχαίας δειγματοληψίας. Η συμπλήρωση και συγκέντρωση των απαντήσεων του εργαλείου ήταν δύσκολο να πραγματοποιηθεί, διότι δεν υπήρξε η δυνατότητα τυχαίας δειγματοληψίας που αποτελεί τη πιο σημαντική και αποτελεσματική από όλες τις μεθόδους ελέγχου της σταθερότητας (Christensen, 2007). Τα δεδομένα συλλέχθηκαν μέσα από ερωτηματολόγιο αυτοαναφοράς με τους περιορισμούς που αυτό συνεπάγεται. Επιπλέον ο συναφειακός σχεδιασμός της έρευνας δεν επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων για αιτιώδεις σχέσεις, αλλά μόνο την καταγραφή συσχετίσεων.

6. Βιβλιογραφία

- Ανδρικοπούλου, Α. (2012). *Άγχος, στρατηγικές αντιμετώπισης και δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης γονέων που έχουν παιδιά με εγκεφαλική παράλυση*. (Διδακτορική διατριβή). Διαθέσιμο στη Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. (ραβδοκώδικας: 004000110299)
- Caplan, G., & Killilea, M. (1976). *Support systems and mutual help*. New York: Grune & Stratton.
- Cohen, J. (1992). A power primer. *Psychological Bulletin* © 1992 by the American Psychological Association, 112(1), 155-159.
- Christensen, L.B. (2007). *Η πειραματική μέθοδος στην επιστημονική μέθοδος*. (Επιμ., Μπ. Ντάβου). Αθήνα: Παπαζήση.
- Douma, J.C.H, Dekker, M.C. & Koot, H.M. (2006). Supporting parents of youths with intellectual disabilities and psychopathology. *Journal of Intellectual Disability Research*, 50, 570-581. doi: 10.1111/j.1365-2788.2006.00825.x
- Dunst, C. J. (2000). Revisiting “rethinking early intervention”. *Topics in Early Childhood Special Education*, 20(2), 95-104.

Διακήρυξη των Δικαιωμάτων των Αναπήρων Ατόμων. Απόφαση 3447 (XXX), 30, η οποία προκηρύχθηκε από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών, στις 9 Δεκεμβρίου 1975. U.N. Doc. A/10034 (1975).

Feldman, S.R. (2011). *Εξελικτική ψυχολογία: Δια βίου ανάπτυξη*. (Επιμ., Ηλ. Μπεζεβέγκης). Αθήνα: Gutenberg.

Kazak, A. E., & Wilcox, B. L. (1984). The structure and function of social support networks in families with handicapped children. *American Journal of Community Psychology*, 12(6), 645-661.

Kazdin, A. (1996). Preparing and evaluating research reports. *Psychological Assessment by the American Psychological Association*, 7(3), 228-237.

Krahn, G. L. (1993). Conceptualizing social support in families of children with special health needs. *Family Process*, 32(2), 235-248.

Καβαλιώτης, Απ. (2016). *Ειδική αγωγή*. [πανεπιστημιακές σημειώσεις]. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης. ΠΜΣ Λογοθεραπεία – Συμβουλευτική. Χειμερινό Εξάμηνο 2015-2016. Αθήνα.

List of counseling topics. (χ.χ.) In *Wikipedia, the free encyclopedia*. Ανακτήθηκε 11/2/2016, από https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_counseling_topics

McLeod, J. (2005). *Εισαγωγή στη συμβουλευτική*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Mitchell, R. E. & Trickett, E. J. (1980). Social networks as mediators of social support: An analysis of the effects and determinants of social networks. *Community Mental Health Journal*, 16(1), 27-44.

Μαλικιώση-Λοίζου, Μ. (2012). *Συμβουλευτική ψυχολογία*. Αθήνα: Πεδίο.

Μαλικιώση-Λοίζου, Μ. (1993). *Συμβουλευτική ψυχολογία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μαυρόγιαννη, Θ. (2009). *Η Ενασχόληση πατέρων παιδιών με ειδικές ανάγκες με τη φροντίδα του παιδιού τους και οι παράγοντες που την επηρεάζουν*. (Διδακτορική

διατριβή). Ανακτήθηκε από

<http://nemertes.lis.upatras.gr/jspui/handle/10889/3331?mode=full>

Νόμος 1566/85 - ΦΕΚ 167/1985 (άρθρο 32).

Perry, A. (2004). A model of stress in families of children with developmental disabilities: Clinical and research applications. *Journal on Developmental Disabilities*, 11(1), 1-16. Retrieved from: <http://www.oadd.org/publications/journal/issues/vol11no1/download/perry.pdf>

Πολυχρονοπούλου, Σ. (2012). *Παιδιά και έφηβοι με ειδικές ανάγκες και δυνατότητες*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.

Ποντίκης, Γ. (1989). *Η ψυχοκοινωνική ανάπτυξη αναπήρων οράσεων, παιδών και εφήβων*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.

Rogers, C. (1942). *Counseling and psychotherapy: Newer concepts in practice*. USA: TheRiversidePress.

Ρούσσος, Λ. & Τσαούσης, Γ. (2011). *Στατιστική στις Επιστήμες της Συμπεριφοράς με τη Χρήση του SPSS*. Αθήνα: Τόπος.